

4. ПОМ'ЯКШЕННЯ ПРИГОЛОСНИХ З *J

- 4.1. Суть і причини пом'якшення приголосних.
- 4.2. Зміни сполук сонорний +*j (*rj, *lj, *nj).
- 4.3. Сполуки *sj, *zj.
- 4.4. Сполуки *gj, *kj, *chj.
- 4.5. Сполуки *dj, *tj.
- 4.6. Доля сполук *skj, *ztj, *zdj, *stj.
- 4.7. Доля сполук *slj, *znj, *drj, *trj.
- 4.8. Доля сполук губний +*j (*b, *p, *v, *m + *j).

Основна література

1. Жовтобрюх, М.А.; Русанівський, В.М.; Скляренко, В.Г. Історія української мови. Фонетика, Київ, 1979.
2. Лашкова, Л. Историчка фонологија словенских језика, Београд, 2010.
3. Леута, О.І. Старослов'янська мова, Київ, 2017.
4. Станівський, М.Ф. Старослов'янська мова, Львів, 1964.
5. Станівський, М.Ф. Старослов'янська мова, Київ, 1983.
6. Damjanović, S. Staroslavenski jezik, Zagreb, 2005.

Додаткова література

1. Бошковић, Р. Основи упоредне граматике словенских језика. Фонетика, морфологија. грађење речи, Београд, 2000.
2. Майборода, А.В.; Коломієць, Л.І. Старослов'янська мова: Збірник вправ і завдань, Київ, 1992.
3. Чучка, П.П. Вступ до слов'янської філології, Київ, 1988.
4. Юсип-Якимович, Ю.В. Старослов'янська мова. Практикум, Ужгород, 2003.
5. Ivšić, S. Slavenska poredbena gramatika, Zagreb, 1970.
6. Mihaljević, M. Slavenska poredbena gramatika, 1.dio, Zagreb, 2002.

4.1. Суть і причини пом'якшення приголосних

У VI-VIII ст. праслов'янська мова пройшла крізь низку звукозмін, що призвели до постання й поширення палаталізованих приголосних. У доісторичну епоху розвитку фонетичної системи праслов'янської мови відбувся один з найдавніших і найважливіших процесів: вплив **j** на приголосні залежно від їх позиції. Праслов'янський ***j** < ***[i]** початково міг стояти як після голосних, так і після приголосних.

Постконсонантний ***j** рано зник у праслов'янській мові шляхом взаємної асиміляції з попереднім приголосним. Це зумовило в праслов'янській системі консонантизму глибокі зміни, низку пом'якшених приголосних і нові чергування.

Взаємна асиміляція в сполученнях «приголосний + ***j**» відбувалася так. Спочатку всі приголосні зазнавали асимілюючого впливу наступного ***j** шляхом пересування в палатальну зону, наближення в тій чи іншій мірі до артикуляції ***j**. При асиміляції задньоязикових приголосних місце артикуляції пересувалося вперед, до місця утворення ***j**, при асиміляції передньоязикових місце артикуляції язика пересувалося назад, теж до місця утворення ***j**. При такому артикуляційному пересуванні приголосні ставали м'якими або пом'якшеними. Потім відбувалася асиміляція ***j** до попереднього пом'якшеного приголосного, і у ранній праслов'янській мові виникли довгі м'які або пом'якшені приголосні. Однак довгі приголосні не були самостійними фонемами і порівняно рано почали втрачати свою довготу, видозмінюючись при цьому у різних напрямках неперехідної або перехідної палаталізації.

І тому розрізняються три типи пом'якшення:

- 1) неперехідні;
- 2) перехідні;
- 3) поява **l**

Розглянемо кожен процес окремо.

4.2. Зміни сполук сонорний + ***j** (***rj**, ***lj**, ***nj**)

Неперехідне пом'якшення охопило сонорні приголосні, тобто ***r**, ***l**, ***n**. Новоутворені приголосні мали інше місце творення, ближче до ***j**:

***rj**, ***lj**, ***nj**

***rj** > ***r'j** > ***r̄'** > ***r'**: прасл. ***bourja** > **בורја**;

ТВОРИТИ — **ТВОРИЖ** < ***tvorjɔ**

***lj** > ***l'j** > ***l̄'** > ***l'**: прасл. ***volja** > **воља**;

ГЛАГОЛАТИ — **ГЛАГОЛЖ** (<**glagoljɔ**)

***nj** > ***n'j** > ***n̄'** > ***n'**: прасл. ***konjъ** > **конь**;

***vonja** > **вонь**

4.3. Сполуки *sj, *zj

Перехідне пом'якшення давало якісно новий приголосний:

*sj > š: *sj > *s'j > *s̄' > *š̄s̄' > *š':

прасл. *pisjǫ – pišǫ;

ст.-сл. писати – пишѣ

*sjuti > шити (лит. siuti)

*nositi > *nosjǫ > ношѣ

*nosja > ноша

Сполуки *sj, *zj, *chj сягають ранньої праслов'янської доби. Їх результати однакові у різних слов'янських мовах.

*zj > ž: *zj > *z'j > *z̄' > *ž̄' > *ž':

прасл. *lizjǫ > ližǫ; ст.-сл. лизати – лижѣ;

*mazješi > мажеши

*vozjǫ > вожѣ

*nozjos > ножь.

4.4. Сполуки *gj, *kj, *chj

*gj > ž: *gj > *g'j > *ḡ' > *ḡž' > *ž':

прасл. *lǫgja > ст.-сл. лѣжа;

*logjo > ложе

*kj > č: *kj > *k'j > *k̄' > *k̄č' > *č':

прасл. *sěkja > ст.-сл. сѣча

*plakjo > плачѣ

*mьlkjo > мьлчѣ

*chj > š: *chj > *ch'j > *ch̄' > *ch̄š' > *š':

прасл. *suchja > ст.-сл. соуша.

*duchja > доуша.

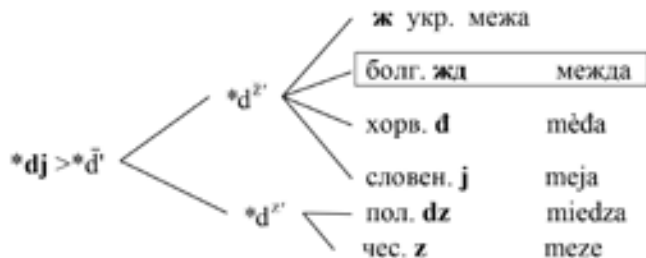
Протоукраїнські діалекти в основному зазнали змін згідно з загальною праслов'янською моделлю, але відзначалися й певні особливості. Ці зміни - перша палаталізація задньоязикових (детальніше с. 78).

Описані випадки йотації **с, з, г, к, х** дали майже однакові фонетичні результати у всіх слов'янських мовах. Натомість зміни приголосних *tj, *dj, а також груп *st, *zd, *sk, *zg+j викликали різні рефлекси, що було однією з підстав поділу слов'янських мов на три групи.

4.5. Сполуки *dj, *tj

*dj > [ж'д'] *medja > межда

*tj > [ш'т'] *světja > свѣшѣ

прасл. < *medja

Найзахідніші говірки - лемківські та бойківські (а також закарпатські на захід від Лабірця, хоча деякі форми сягають Латориці) мають *j* у всіх словах та позиціях, наприклад, *уроджай*, *їджа*, *їдж*, *пряджа*, *саджа*, *меджа*, *одеджа*, *чужий*, *городжа*, *меджи* 'між', *риджик*, *риджий*.

прасл. < *svetja

Протягом усього давньоукраїнського періоду в основному зберігалось старослов'янське написання *шт*. Проте кількість мимовільних написань *ч* є достатньою, щоб засвідчити природу місцевого рефлекса *tj.

4.6. Доля сполук *skj, *stj, *zgj, *zdj

- *skj > št' : прасл. *iskjQ > ст-сл. иштѣж;
- *stj > št' : прасл. *pustjQ > ст-сл. поүштѣж;
- *zgj > žd' : прасл. *dъzgjъ > ст-сл. дѣждѣ;
- *zdj > žd' : прасл. *prigvozdjQ > ст-сл. пригвождѣ.

4.7. Доля сполук *slj, *znj, *drj, *trj

Асимільовані сонорні з *j* пізніше вплинули на попередній приголосний так само, як на них впливав *j*:

- *slj → *šl', *znj → *žn', *drj → ždr', *trj → štr'
- *mysljenije → мышлениѣ (мыслити).

Але цей вплив не завжди був послідовний:

- *съблазнѣнь → съблажнѣнь (съблазнити)

*umǫdrjǫ → оумжждриж (оумждрити)
*sǫmotrjǫ → сьмошттриж (сьмотрити).

Приклади непослідовних уживань:

оумжждриж — оумждриж
сьмошттриж — сьмоттриж і т. д.

4.8. Доля сполук губний + *j (*b, *p, *v, *m + *j)

У сполученнях губних з **j** (*bj, *pj, *mj, *vj) для полегшення вимови між ними з'являвся вставний плавний м'який **l**, що не суперечило законові висхідної звучності складу.

***bj, *pj, *mj, *vj** у корені

*bj > *b'j > *b̄' > *b' > *bl': прасл. *bjudo > **блюдо**;

*pj > *p'j > *p̄' > *p' > *pl': прасл. прасл. *prijǫ > **плюж**

На межі кореня та суфікса зміна відбулася у старослов'янській та східнослов'янських мовах:

*bj > *bl' : *lubjǫ > lubl'ǫ > **люблѣж**

*pj > *pl' : *kupjǫ > kupl'ǫ > **куплѣж**

*mj > *ml' : *zemja > zeml'a > **земля**

*vj > *vl' : *loviti > lovl'ǫ > **ловлѣж**.

Ця зміна в усіх слов'янських мовних групах відображена на початку коренів, а в кінці основ у західнослов'янських мовах **l** після губних не зберігся. Деякі вчені вважають, що в мові предків західних слов'ян взагалі не виникав вставний **l** у кінці коренів: там, на їх думку, був тільки **j**, який втрапився, пом'якшивши попередній губний.

У болгарських пам'ятках і в сучасній болгарській мові вставного **l** також нема в кінці основ. Наприклад:

*zemja > **земля**

болг. земя, хорв. zemlja, серб. зёмља,

пол. ziemia, чеськ. země,

укр., рос. земля;

kupl'ǫ > **куплѣж**

пол. kupię,

болг. купя,

укр. куплю.

Однак існують окремі слова у західнослов'янських мовах, у яких є вставне **l** у кінці основи. Нез'ясоване, однак його походження: чи воно збереглося як релікт, чи виникло пізніше, можливо, за аналогією. Наприклад: пол. grobla (гребля), gresła (чесалка), kropła (крапля), kropłowy, kroplisty; чеськ. krapl'a (чесалка).